

TUSSEN AVONDKLOK EN MORGENLICHT

De nacht in de middeleeuwen; een impressie

Dick E.H. de Boer*

In de nacht van 30 april op 1 mei 1292 voltrok zich een afschuwelijk drama. Graaf Adolf von Tekch was op de laatste dag van april verkozen tot Rooms-koning. Na het overlijden van Rudolf van Habsburg zat het Duitse Rijk al bijna een jaar zonder koning, en de rituele dans om de macht had zoals gebruikelijk de (keur)vorsten van een snelle oplossing weerhouden. Maar eindelijk was het zover. De koning was gekozen en zou de volgende dag gewijd worden. 's Morgens werd hij echter gevonden met een gat in zijn schedel. Tussen avondklok en morgenlicht had het kwaad van de partijstrijd letterlijk toegeslagen. Op 5 mei viel de keuze op Adolf van Nassau; zijn naamgenoot de heer Von Tekch die aan zijn onbeduidendheid enkele uren lang de droom van de macht te danken had gehad, werd onder een fraaie grafplaat gelegd en de hele misdaad werd haastig in de doofpot gestopt. Van het opsporen en vervolgen van daders is niets bekend.

Dat was heel vreemd, want vorstenmoord was niet iets dat normaal gesproken onbestraft bleef. Ridder Jan van Vliet die in 1424 de Hollandse graaf Jan van Beieren vergiftigde, kon daarover meepraten... maar niet zo heel lang, want enkele dagen na zijn bekentenis trok een viertal stevige knollen zijn lichaam in brokjes.

Was een moord op zichzelf al een vreselijk misdrijf; een moord onder dekking van het duister, met misbruik van de nacht was nog veel ernstiger. De middeleeuwse samenleving rekende nachtelijk gepleegde misdrijven de dader hoe dan ook zwaarder aan dan wat overdag was gebeurd. De angst voor de nacht, voor de in het nachtelijk zwerk ronddolende duivels en kwade geesten, kreeg uitdrukking in een nuancering van rechtsregels. Ongetwijfeld gingen hier angsten, voorstellingen en overtuigingen met een sterk heidens karakter, waarin goed en kwaad, licht en donker, God en duivel in hun dualiteit tegenover elkaar staan, hand in hand met de neiging om de door God gegeven orde van dag en nacht in een stelsel van normen en waarden vast te leggen.

* Dick E.H. de Boer (1947) studeerde Geschiedenis en Nederlands in Leiden, waar hij vanaf 1976 ook werkte. Sinds 1992 is hij hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich vooral op de betrekkingen tussen de Nederlanden en het Duitse Rijk en op stadsgeschiedenis.

Nachtelijk gevaar

De angst voor de gevaren van de nacht en voor de trawanten van de duivel komen samen in een haast koddig voorval, dat zich voltrok in het jaar 1274. In zijn *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* schreef Johannes de Beke omstreeks 1350 hoe in 1274 het volk van Kennemerland in opstand kwam, waarna Gijsbrecht van Amstel de agressie der opstandelingen kanaliseerde tegen de stad Utrecht. Hij adviseerde hen "in heymeliken rade, dat men in der doncker nacht die tenten opbrake ende snellike toghe toter stadt van Utrecht ende die al heymelike sonder hoede beclimmene". Inderdaad kwam het legertje midden in de nacht bij Utrecht aan en omsingelde de stad. De wachters op de muren sloegen alarm "ende deden haestelike die burghers opwecken ende boetscapten hem, *dat die Tartaren comen waren* ende hadden die stat al om end om bestellet mit ontalliken wapentuers". De angst voor de Mongoolse Tataren zat er sinds de buitengewoon bloeddorstige plundertochten in 1240, toen even een totale overrompeling van Europa dreigde, diep in. Tot in de kroniek van het Groningse kloostertje Wittewierum vinden we de angst voor de apocalyptische dreiging van de Tataren terug. Groot was dan ook de opluchting van de Utrechtenaren toen men bij het kriecken van de dag 'van den hoechsten der muren' aan de vijanden vroeg "wie si waren ende wat si begheerden" en het niet om Tataren bleek te gaan. Maar de haast panische angst die achter dit bericht schuilgaat kan illustreren hoe dicht voor de gevaren van het nachtelijk duister bij een soort van psychose kon liggen.

Het bewaken van de nacht

De nacht diende dus nauwkeurig te worden afgebakend en bewaakt. In alle steden in de Nederlanden vinden we de nachtwakers, die we al op de Stichtse transen tegenkwamen, actief. Het was niet alleen hun taak om te waken tegen een dreigende overval, maar ook om er op toe te zien dat niemand heimelijk, door over de gracht te zwemmen en over de palissade, wal of muur te klauteren, 's nachts de stad binnendrong. Bovendien hielden ze scherp in de gaten of er geen brand dreigde en of niemand wederrechtelijk op straat was.

De nachtklok - die nu nog wel symbolisch wordt ingesteld als ordetroepen in Bosnië, Somalië of Ierland de orde willen handhaven - luidde letterlijk en figuurlijk de nacht in. Wie zich daaraan niet hield kon op een forse boete rekenen. Klokjes en klokken van allerlei toonhoogten en op allerlei plaatsen klepelden het ritme van het leven over de stad uit. Iedere burger wist precies of iets de middagklok was, of de werkklok van de wevers, de eerste of tweede avondklok. Als er buiten de vastgestelde klokken onverwacht werd geluid, kon dat niets anders dan de alarmklok of de brandklok zijn, die dus de samenleving in rep en roer bracht. Wee degene die op eigen gezag het klokketouw beroerde: die bracht de gemeente in wanorde en kon rekenen op verbanning of zelfs de doodstraf! Toen de 'uurklok' in de loop van de veertiende eeuw het besef van tijd aanscherpte tot mechanische uren en later zelfs minuten, werd de alertheid op dit punt alleen maar groter.

In het vijftiende-eeuwse Groninger *Stadtboek* zien we de angst voor nachtelijke binnendringers terug in een *keur* (stedelijke verordening) die op het klimmen over de muur een boete plaatst van 1 mark zilver als het voorval overdag had plaatsgevonden, maar bij een nachtelijke overtreding werd dit toch al forse bedrag vervijfvoudigd!

De angst voor de nacht en voor het vreemde vinden we ook herkenbaar terug in een Leidse bepaling in een keurboek van 1406:

Item so en sel niement die gheen poirter te Leyden en is, bi der straet gaen bi nachte na dattie andere cloc gheluudt is, up een boete van 12 sc. Ende wairt dat yement die gheen poirter te Leyden en wair, mit enighe wapen bi der straet ghinghe na der tijt voirsr., die verbuerde twiescatte boete ... Maer een yghelic mach gaen mit ghelichte lantaerne hoe-neer hi wil, sonder eenighe boeten te verbueren.

Kortom, vreemden - vooral zij die wapens dragen - werden 's nachts van de straat geweerd. De eerste nachtklok moest als waarschuwing volstaan. Na de *anderde* (de tweede dus) werd ingegrepen. Maar wie zich openlijk met een lantaarn kenbaar maakte en het duister dat hem zou kunnen verhullen verjoeg, mocht gaan en staan waar hij wilde. Voor 's nachts gepleegde misdrijven werd in ditzelfde keurboek bepaald dat de boetetarieven verdubbeld werden. De hele vijftiende eeuw door werden dergelijke bepalingen in vrijwel alle steden van de Nederlanden herhaald.

Soms ging men zelfs tot scherpere straffen over, zoals bijvoorbeeld in het geval van een drietal Dordtse dames, die in 1464 werden gestraft voor onduidelijke misdrijven bij nacht. Dat zij behoorden tot het tamelijk forse bestand aan lichtekooien in deze Hollandse havenstad, die - ook al was er een gedoogzone - zich niet hadden gehouden aan de ook voor hen geldende bepalingen tegen nachtelijke overtredingen, is goed mogelijk. De veroordeling luidde:

Mary Wolfs, Lijs Stouffen (NB: een stoof was een bordeel) ende Stijn Klossen, dese drie vrouwen voirseyt is bevolen byden schout, burghemeysteren ende rade, elx mit enen brieve, dat sy binnen daechs licht uter stede gaen, om hoerre (hun) onnutticheit ende quader hantieringe ende geselschap, dat sy hantierden by nacht ende by dage, ende dat sy niet weder indie stede en comen, then sy by goetdencken ende consent vanden goeden luden voirseyt

De boete die de vrouwen moesten betalen was de tegenwaarde van *een roede mueren* dat wil zeggen een stuk stadsmuur van een (vierkante) roede (= 3.75 m lang). Zo droegen zij door hun misdrijf indirect bij tot de collectieve veiligheid.

Gevaar op straat

Toch lukte het ook in de middeleeuwse samenleving niet om door dergelijke maatregelen het nachtelijk geweld en gevaar in te dammen of te bezweren. Op 16 september 1490 zag de Leidse vroedschap zich zelfs genoodzaakt tot het nemen van een soort noodmaatregel. Ondanks de patrouilles van de nachtwakers ging het te vaak mis. Nu aan het eind van de zomer de zon weer wat

vroeger onderging, leek het moment voor aanvullende maatregelen gekomen. De vroedschap motiveerde dit met de verklaring:

Alsoe die avonden bestaen te langen ende duyster te worden, soe datter veele personen ... aengetaelt ende aengeschaert worden (d.w.z. bedreigd en in het nauw gebracht) ... Ende oick sommige worden aengevochten, mishandelt, gequetst ende doot gesteken ... dat verdrietelick is te horen.

Er was duidelijk te weinig 'blauw op straat', waardoor - in de woorden der vroede vaderen "de schout mit zijnre dieners niet overal inden plaatsen comen (kan)". Om in de nood te voorzien werd daarom besloten tot het instellen van een soort buurtwachten die 'die quaetdoenres aentasten ende vangen mochten'.

Deze paar voorbeelden maken hopelijk duidelijk hoe de nacht voor de stedelijke samenleving van de late middeleeuwen een mentaal, een feitelijk en een juridisch fenomeen is, dat veel nader onderzoek verdient.

(advertentie)

De Keyzer

Turftorenstraat 4
9712 BP Groningen
Tel. (050) 3129194

*Ook zaal verhuur op
niveau !*